

KONSTANTE KULTURNOG KONTEKSTA I TRANZICIJA¹

Apstrakt: Tranzicija je dosta toga promenila u Srbiji, no postoji jedan broj konstanti kulturnog konteksta koje tranzicija nije uspela da promeni. Pre bi se moglo reći da su te konstante oblikovale tok tranzicije. Ovde, pre svega treba imati u vidu globalne vrednosne orijentacije koje su tradicijom ukorenjene u društveno biće ovog prostora i koje se uvek iznova pojavljuju u staroj suštini i novom pojavnom obliku. Te konstante, na dugi rok, otežavaju kvalitativne skokove a modernizacijskim trendovima daju specifičnu formu. U njih spadaju tradicionalizam i autoritarnost kao i njihovi različiti derivati. Radi se o globalnom vrednosnim orijentacijama kojima se nastoji povezati prošlost sa budućnošću i time ostvariti istorijski kontinuitet društva. One društvo čine iznutra protivrečnim i neprijemčivim za inovacije.

Ključne reči: kultura, vrednosti, tranzicija, modernizacija

CONSTANTS OF THE CULTURAL CONTEXT AND TRANSITION

Abstract: The transition has changed a lot in Serbia, but there are a number of constants of the cultural context that the transition has not managed to change. It could rather be said that this constants shaped the course of transition. Here, we need to have in mind the global value orientations that are rooted in the tradition of the social being of this space and which repeatedly occur in the old essence and the new manifestation. These constants, in the long term, make difficult qualitative jumps and give modernization trends a specific form. These include traditionalism and authoritarianism and various forms of their derivations. These are global value orientations that seek to connect the past with the future, and thus gain the historical continuity of the society. They make the society which is internally contradictory and insusceptible to innovation.

Keywords: culture, values, transition, modernization

Tranzicija društva Srbije je rezultat simultanih procesa raspada socijalizma kao globalnog društvenog sistema i raspada bivše Jugoslavije koji se odvijao u teškom i krvavom ratu. Politička demokratizacija društva i oživljavanje tržišne privrede odvijaju se u suočavanju sa nasleđem

---

¹ Rad je urađen u okviru projekta Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074) koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

socijalizma i građanskog rata i prilagođavanju globalizacijskim tokovima, evropskim integracijama i, kao nužnom zlu, neoliberalizmu². U prvom momentu se činilo da će se promene odvijati relativno brzo, no to je bilo samo za kratko. Vrlo brzo se shvatilo da nas čeka potpuno neizvesna društvena transformacija.

Iako istorijski razvoj nedvosmisleno predstavlja dinamičku kategoriju, on ipak u sebe uključuje i određene razvojne konstante. Te konstante se mogu naći na različitim poljima, u domenu socijalne strukture, ekonomskih ili političkih odnosa ali i kulture kao celine ili u pojedinim njenim segmentima, npr. religiji, sistemu vrednosti i dr. Koliko god nam se činilo da se sve menja, uvek postoji ono nešto što žilavo odoleva zubu vremena i opstaje na dugi rok onemogućavajući, ako ne istorijske a ono bar kratkoročne, generacijske diskontinuitete i razvojne skokove. U skladu s tim je i tranzicija u Srbiji bila usporena određenim razvojnim konstantama. Njih je, možda, ponajviše bilo u socijalnoj strukturi i kulturi, ali takođe i u ostalim segmentima društva. U daljem tekstu će našto veća pažnja biti posvećena kulturnim konstantama.

Ako kulturu odredimo u Hofstedeovom maniru kao kolektivno programiranje uma koje članove jednog društvenog miljea čini različitim od drugih ljudi³ te ako za njenu centralnu tačku uzmemo vrednosne orijentacije, tada je sasvim realno očekivati da će se u domenu vrednosti naći kulturne konstante koje određuju hui jednog vremena i prostora tj. duh jednog društva. Reč je o vrednostima koje opstaju uprkos radikalnim društvenim promenama. Štaviše, u istorijski konkretnim situacijama radikalne promene mogu potstaći žilavu tvrdokornost pojedinih vrednosnih orijentacija. Time se ulazi u začarani krug međusobne determinacije ukorenjenih vrednosnih orijentacija i, neretko retrogradnog, razvoja.

Naravno, svako pojedinačno društvo ima svoje specifičnosti i da bi se razumela dešavanja u njemu treba poći od njegovih kulturno-istorijskih specifičnosti, od tradicionalno prihvaćenih obrazaca društvenog ponašanja, od lokalnih specifičnosti, religije, mitologije, nacionalnog, lokalnog i regionalnog karaktera, koji mogu biti, zavisno od okolnosti, za različite etničke, religijske, socijalne i, uopšte kulturne, grupe sa nekog prostora isti, slični ali i bitno različiti.

Krupne društvene, ekonomske i političke promene, koje se u nekoliko poslednjih decenija dešavaju u Srbiji, se i te kako su se odražavale na transformaciju sistema vrednosti unutar kog su se dešavali i još uvek se dešavaju veliki obrti. Promene na kulturnom planu se manifestuju kroz razaranje vrednosnog sistema, krizu identiteta, različite frustracije i psihološka opterećenja praćena osećajem besperspektivnosti. Prva decenija tranzicije je predstavljala period radikalnog odbacivanja starog a da se novo još uvek nije oformilo. S jedne strane su vidna nastojanja različitih ideološko-političkih snaga da upravljaju procesima političke, ekonomske i kulturne transformacije dok s druge strane postoji težnja istih ka očuvanju statusa quo, ili preciznije rečeno ka očuvanju postojećih obrazaca raspodele društvene moći, zatećenih iz prethodnog, socijalističkog perioda, ne bi li na taj način omogućili/produžili očuvanje kontrole nad ključnim društvenim tokovima odnosno opstajanje u ovladavanju totalitetom društvenih odnosa. U tom konteksti im je bilo vežno da očuvaju autoritarni vrednosni pogled jer je na bazi njega moguće nove procese upakovati u tradicionalne obrasce pod opravdanjem da se radi o „prirodnom redu stvari“.

---

² Miroslav Ružica: „Država i/ili tržište - neoliberalizam i/ili socijaldemokratija” u Srećko Mihailović (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 31.

³ Geert H. Hofstede: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2001. p. 9.

Dakle, kao i u svim drugim oblastima društvenog života, tako se i u kulturi mogu naći određene konstante, kulturne konstante, koje obeležavaju epohe, vekove, višegeneracijske periode i koje obezbeđuju kulturni i duhovni kontinuitet. Radi se o konstantama koje obeležavaju mentalitet⁴ ljudi određenog prostorno-vremenskog lokaliteta. Neki autori konstante našeg mentaliteta vidi u dinamici sukoba dva široko shvaćena i, u principu, neprecizno definisana entiteta na čijoj granici se nalazimo već vekovima – Istoka i Zapada. Šušnjić nastoji da konstante našeg mentaliteta svede na čvrste obrasce (nacionalne, političke i kulturne) mišljenja, verovanja i ponašanja⁵, čime precizira ovu ideju i daje joj kulturološku dimenziju usvajajući Brodelovu konstataciju da se radi o pojmovima dugog trajanja. U kontekstu kulturoloških razmatranja Šušnjić izdvaja sledeće komponente: tradicionalizam, autoritarni mentalitet, političku ne/kulturu, antiintelektualizam, predrasude i nepostojanje kritičke javnosti. U krajnjoj liniji bi sve pomenuto moglo da se svede na tradicionalizam i autoritarni sistem vrednosti.

Tradicionalizam i autoritarna svest i autoritarni sistem vrednosti se međusobno podupiru i podržavaju čineći tako kulturološki sindrom koji se može smatrati kulturno-istorijskom konstantom savremenog doba na širem prostoru zapadnog Balkana. Ova konstanta s jedne strane obezbeđuje vrednosni kontinuitet i povezuje obrasce mišljenja, verovanja i ponašanja sadašnje sa prethodnim generacijama a s druge strane na lokalnom nivou usporava globalnu dinamiku društvenog razvoja. S toga ih možemo posmatrati kao kulturološke faktore koji usporavaju tranziciju a društvo Srbije čine naizgled statičnim. Kažemo naizgled zato što dinamika društvenog razvoja neumitno teče iako se očitava kao korak u mestu. Istorija je živa struktura koja se odvija „ovde i sada“ makar koliko to odvijanje bilo usporeno i makar koliko izgledalo statično.

Autoritarnost je višeznačan pojam i on se može posmatrati i kao psihološko svojstvo karakteristično za pojedince ali i kao vrednosna orijentacija, čime dobija nedvosmisleno sociološku dimenziju. U svakom slučaju, sociološka i psihološka ravan ovog pojma su međusobno komplementarne i u velikoj meri značajno povezane sa drugim društvenim karakteristikama.

Pojam autoritarnosti se dovodi u vezu sa autoritetom i odnosima moći u društvu. On u isto vreme predstavlja i društveni odnos ali i psihološko stanje povodom društvenih odnosa, preciznije odnosa moći i autoriteta. S obzirom da je autoritet višeznačan pojam to je važno preciznije ga odrediti. Najčešće se pod njim podrazumeva ugled ili uticaj zasnovan na znanju i sposobnosti koji implicira izvesnu dozu merodavnosti⁶. Ne treba zanemariti ni podatak da se pod ovim pojmom često podrazumeva i vlast (engl. the authorities – državna vlast). U tom kontekstu izveden pojam autoritarnosti podrazumeva dualizam nedemokratske strukture vladanja koju odlikuje zahtev za bespogovornom poslušnošću s jedne strane i spremnost na potčinjavanje autoritetu s druge strane. Radi se o dvosmernom stanju, S jedne strane se autoritarnost iskazuje kao prihvatanje i idealizovanje principa hijerarhije i onih koji su na hijerarhijski višim pozicijama kao i pokoravanje istima a s druge strane kao dominacija nad onima koji su na hijerarhijski nižim pozicijama i očekivanje njihove pokornosti. Reč je o stabilizovanoj i trajnoj spremnosti na takvo

---

⁴ Dragan K. Vukčević: *Iza normi: sociološki i pravni eseji*, CiD, Podgorica, 2003. str. 193.

⁵ Đuro Šušnjić: „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, u Milan Sitariski, Marinko Vučinić (ur): *Vera – znanje – mir*, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2005. str. 103.

⁶ Klajn, I. i Šipka, M. (2006): *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.

ponašanje uz uverenje da je ono prirodno, ispravno i društveno poželjno. Njega prati i generalno obožavanje moći i autoriteta⁷.

Već su prva istraživanja autoritarnosti došla do zaključaka da je ova povezana sa brojnim društvenim pojavama među kojima značajno mesto zauzimaju predrasude, antisemitizam, etnocentrizam, konformizam, prihvatanje destruktivnih i drugih ideologija (kao što su npr. fašizam, političko-ekonomski konzervativizam, a tome bismo mogli dodati i komunizam ali i druge političko-ideološke sisteme)⁸.

U istraživanjima Adorna i saradnika se polazi od toga da autoritarni sindrom nastaje u odbrambenoj identifikaciji sa strogim ocem kao agresorom te da se idealizacija autoriteta oca kasnije prenosi i na ostale autoritete u društvu. Po njegovom tumačenju, autoritarnost kao psihološka posledica porodičnog nasilja nad decom se manifestuje kao potisnuta agresivnost koja se uglavnom ispoljava prema marginalnim grupama i pojedincima tj. prema onima koji imaju niži status i manju društvenu moć te s toga postoji i bliska veza autoritarnosti i predrasuda. Dovedeno uvezu sa autoritarnošću, predrasude su deo šireg kulturno-ideološkog konteksta te je sklonost pojedinaca ka prihvatanju određene ideologije i njoj odgovarajućih autoriteta u značajnoj korelaciji sa njegovim psihološkim potrebama i crtama ličnosti.

Adorno ovde prenaglašava značaj psiholoških činilaca na račun socijalnih. Problem je u tome što je Adornova skala autoritarnosti imala prvobitnu nameru da meri trajne karakteristike ličnosti koje opredeljuju sklonost ka prihvatanju fašističke ideologije. Kasnija istraživanja su osporila tezu da Adornova skala meri duboko usađene crte ličnosti. Rot i Havelka⁹ smatraju da je reč o proširenim normama i stavovima tradicionalne kulture. U tom kontekstu do izražaja dolazi nekritički odnos prema autoritetu i čvrstoj hijerarhiji i nekritičko zastupanje prava nosilaca autoriteta da zahtevaju bespogovornu pokornost¹⁰ odnosno do izražaja dolaza preuveličavanje značaja autoriteta, vođa i hijerarhije¹¹. B. Kuzmanović nalazi da je najznačajnija komponenta pojma autoritarnosti nekritičko prihvatanje autoriteta i principa hijerarhije, zatim netolerantnost prema onima koji misle i ponašaju se drugačije od većine tj koji krše konvencionalne norme¹².

U sociološkom kontekstu, pomenuta skala meri stavove i uverenja karakteristične za različite kulture. U kulturama koje možemo smatrati autoritarnim neki od ovih stavova imaju karakter opštevažećih istina dok se neki od njih mogu smatrati opštim karakteristikama patrijarhalnog tradicionalizma. N. Rot i N. Havelka smatraju da je ovde opravdano govoriti o tome da znatan deo tvrdnji iz Adornove skale predstavlja raširena i opšteprihvaćena uverenja, u tradicionalistički orijentisanim kulturama, o određenim društvenim pojavama i odnosima. Ta

---

⁷ Bora Kuzmanović: „Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođa ma i disciplinom“, u Srećko Mihailović (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 89.

⁸ Adorno, T.: *The Authoritarian Personality*, N.Y, Harper, 1950.

⁹ Rot, N., Havelka N. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN

¹⁰ Kuzmanović, B.1995. „Autoritarnost kao socijalnopsihološka karakteristika“, u: Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. 61-95. Beograd: Institut za Filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.

¹¹ Bora Kuzmanović: „Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom“, u Srećko Mihailović (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 91.

¹² Bora Kuzmanović: „Autoritarnost“ u Mladen Lazić (ur): *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd 1994. str. 160.

uverenja posebno podržavaju pojedinci koji nemaju dovoljno široko obrazovanje, naročito u oblasti društvenih i humanističkih nauka¹³.

S toga je i realno da se na istoj tački socijalnog prostora u isto vreme nađu autoritarna submisivnost (prema onima koji zauzimaju hijerarhijski više pozicije) i autoritarna dominantnost i agresivnost (prema onima koji zauzimaju hijerarhijski niže pozicije). Ovim principom nosioci autoriteta za sebe obezbeđuju potčinjavanje onih koji su na nižim hijerarhijskim pozicijama dok ovi drugi sebi otvaraju prostor za usmeravanje nezadovoljstva i posebno agresivnosti ka onima na samom dnu hijerarhije ali, što je još značajnije, i ka različitim manjinama i marginalizovanim grupama i pojedincima. Ovim se otvara prostor za razumevanje fenomena mase, gomile, „dešavanja naroda“ i sličnih pojava koje su obeležile uvod u promene kao i sam početak društvenih transformacija tokom osamdesetih i devedesetih godina XX veka.

Na našem prostoru je u dugoročnoj perspektivi urađen veći broj istraživanja autoritarnosti i sva ta istraživanja ukazuju da je autoritarnost relativno trajna karakteristika savremenog kulturnoistorijskog konteksta te da je značajno povezana sa mnogim vrednosnim orijentacijama koje pripadaju krugu patrijarhalnog tradicionalizma a koje su i te kako prisutne kao društvena realnost savremenog domaćeg konteksta. Štaviše, može se tvrditi da je prostor zapadnog Balkana kojem pripadaju kako Srbija tako i veći broj država poteklih iz bivše SFR Jugoslavije tokom novijeg perioda pripadao zoni sa najvećom izmerenom autoritarnošću u Evropi¹⁴.

Antisemitizam koji se pojavljuje kao komponenta autoritarnosti u Adornovom istraživanju je povezan sa etnocentrizmom i političkim konzervativizmom i on se može posmatrati kao poseban slučaj etnocentrizma. To znači da Jevreji (kao etnička grupa) nisu od suštinske važnosti za fašističku ideologiju. Ako antisemitizam posmatramo kao odraz kako dubljih poriva i konflikata u ličnosti tako i unutrašnjih društvenih protivrečnosti nemačkog društva od pre Drugog svetskog rata tada dolazimo do zaključka da objekti predrasuda mogu biti međusobno zamenljivi u zavisnosti od datih društvenih okolnosti. Antisemitizam se ovde pojavljuje samo kao varijacija na temu etnocentrizma, štaviše on je samo prvi korak ka iskazivanju netrpeljivosti ka drugim manjinskim grupama. Te manjinske grupe ne moraju biti samo etničke (ili religijske) grupe već mogu biti i socijalne, ekonomske, kulturne, seksualne i druge manjine. Netolerantne ideologije su sklone da traže i izmišljaju neprijatelje čak i tamo gde ih prirodno nema, te da sistematski grade i šire predrasude o njima. Naravno, od takvih predrasuda ne retko se ograđuju ali ih ipak prećutno prihvataju i podržavaju.

Tokom čitavog socijalističkog perioda smo mogli videti kako vladajuća ideologija izmišlja neprijatelje svih boja i idejnih orijentacija. Raspadom socijalizma i jugoslovenske države ta praksa se nastavila. Razlika je samo u tome što se promenio ideološko-politički okvir ali se nije promenio širi vrednosti kontekst. I dalje se ostalo na terenu autoritarno-tradicionalnog modela. Izmenjeni su identifikacioni okviri. Jugoslovenstvo se vrlo brzo istopilo a upražnjeno mesto je zauzela nacionalna identifikacija. U skladu s tim su izmenjeni ideološko-politički neprijatelji. Sada, do juče bratski, i narodi postaju neprijatelji do krvi. Do juče inkriminisane etnocentrične ideologije sada postaju socijalno prihvatljive, poželjne pa čak i podrazumevajuće.

Na političkoj sceni je jednopartiski sistem zamenjen političkim pluralizmom. Tržište, kao tranziciona novina, se prvo pojavilo u političkom podsistemu društva. Političko tržište je na

---

¹³ Rot, N., Havelka N. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN, str. 153-154.

¹⁴ Stankov, Lazar: „Some Experiences with the F-scale in Yugoslavia“, *British Journal of Social and Clinical Psychology* 2/77, vol. XVI.

svetlo dana iznelo legalnost ali ne i legitimnost političkog pluralizma. Autoritarno-tradicionalistički društveni kontekst je rezultirao pojavom međusobno netrpeljivih ideologija i politika s jedne strane i pojavom većeg broja harizmatičkih vođa kao reprezentanata različitih politika i ideologija s druge strane. Početkom devedesetih su na javnoj sceni dominirali harizmatični nacionalisti, tek kasnije, sredinom devedesetih etnocentrizam prestaje da bude dominantan ideološko-politički okvir. Tada počinju da jačaju i druge ideološke orijentacije. Tendencija ka poštovanju harizmatičkog vođe ukazuje na činjenicu da se autoritarni vrednosni kontekst sve vreme održava kao konstanta a prelazak na etnocentrične obrace to samo potvrđuje.

Etnocentrizam kao vrednosni okvir predstavlja pogled na svet prema kojem se sopstvena etnička grupa stavlja u centar oko kojeg je ceo svet organizovan¹⁵. Sopstvena etnička grupa se posmatra kao opšti referentni okvir i mera vrednosti. Dakle, etnocentrizam se može odrediti kao sistem povezanih stavova koji naglašavaju selektivnost, pristrasnost i međusobno nepoverenje u odnosima pripadnika različitih etničkih grupa, te kao prenaplašavanje vrednosti sopstvene etničke grupe i njeno doživljavanje kao proširene porodice uz prisustvo osećaja opšte ugroženosti ali i superiornosti i predrasuda prema drugim etničkim grupama, kao i potrebe za nacionalnom homogenizacijom¹⁶. Autoritarnost i etnocentrizam jesu u bliskoj ali ne i u jednoznačnoj povezanosti. I jedna i druga pojava su povezane sa velikim bojem kulturno-istorijskih, ekonomskih, socijalno-političkih, psiholoških ali takođe i iskustvenih, situacionih i drugih činilaca.

Reč etnocentrizam prvi je upotrebio Samner (1906) podrazumevajući pod njom tendenciju idealizovanja sopstvene grupe koja se smatra superiornom u odnosu na ostale grupe, čije se vrednosti obično nipodaštavaju. Drugačije rečeno, sopstveni narod se uzdiže na pijedestal sveta pravih vrednosti i služi kao referentni okvir kako za ocenu sopstvene vrednosti tako i za ocenu vrednosti svih drugih iz čega očekivano sledi isticanje vrednosti sopstvene u odnosu na druge etničke grupe. Etnocentrizam se na ovaj način pojavljuje kao izraz kolektivnog samoljublja i egocentrizma koji mogu da se protežu sve do otvorenog iskazivanja netrpeljivosti i mržnje prema drugim etničkim grupama¹⁷.

Veza etnocentrizma i autoritarnosti na našem prostoru je utvrđena još u istraživanju iz 1973. (Rot i Havelka), pored autoritarnosti, etnocentrizam je bio u pozitivnoj korelaciji i sa pozitivnim vrednovanjem religioznosti, autokratije, neravnopravnosti polova i ostalih komponenti tradicionalnog pogleda na svet, uz napomenu da se nije mogao utvrditi redosled determinacije ovih vrednosnih orijentacija već samo njihova međuzavisnost.

To se upravo i pokazalo na delu uoči i početkom tranzicije a posledice se protežu sve do današnjih dana. Tada su se pojavili ideolozi novih politika koji su propagirali tvrdnje da među pojedinim narodima postoji čak i genetska mržnja. To su bili trenuci otvorene društvene krize kojima su pogodovale prijemčive racionalizacije evidentnog društvenog haosa. S obzirom na donedavni višenacionalni kontekst, bilo je najjednostavnije izvršiti racionalizaciju krize tvrdnjama da jedan narod mrzi ili eksploatiše drugi. Autoritarnost se tu pojavila kao i kao mentalni sklop pojedinaca ali i kao vrednosni okvir koji je podržao prihvatanje etnocentrizma kao podrazumevajuće racionalizacije globalne društvene krize.

---

¹⁵ Ch. Uzarewicz: „Etnocentrizam“, odrednica u Aljoša Mimica, Marija Bogdanović (ur): *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007. str 126.

¹⁶ Šram, Z. (2002). „Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost“, *Društvena istraživanja 1*, Str. 16-17.

¹⁷ Matić, Milan (1993). „Etnocentrizam“, U: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija, str. 310-315.

Ne treba posebno komentarisati tvrdnju da su preddispozicije društvenog ponašanja sadržane kako u ličnim karakteristikama pojedinaca tako i u globalnim i lokalnim vrednosnim orijentacijama prisutnim u širem društvenom okruženju. Ovome treba dodati i situacione faktore koji u značajnoj meri, u sadejstvu sa prethodno pomenutim osobinama ličnosti i sistemom vrednosti doprinose formiranju individualnih i kolektivnih identiteta. Zavisno od toga na koji način će se svi pomenuti, a i mnogi drugi, faktori socijalne sredine ukombinovati u lične i kolektivne identitete zavisi da li će ti identiteti biti otvoreni ili zatvoreni za komunikaciju sa drugima i drugačijima tj. da li će biti prijemčivi za prihvatanje razlika i raznih socijalnih inovacija, odnosno da li će biti tolerantni¹⁸.

Na našem prostoru tranzicija je pokrenuta raspadom bivše Jugoslavije. Istovremeno se zahuktavao i proces nacionalnog buđenja koji je počeo znatno pre raspada SFRJ. Brojna istraživanja nacionalnih odnosa obavljena uoči i u vreme raspada zajedničke države kažu da je tada još uvek bila značajno prisutna jugoslovenska pa i evropska identifikacija građana¹⁹. Gotovo da nema potrebe dokazivati da se ona za veoma kratko vreme izgubila i pretočila u nacionalnu pa i lokalni i regionalnu identifikaciju.

U tom kontekstu se okretanje od jugoslovenskog i evropskog identiteta ka nacionalnom može shvatiti kao posledica više faktora među kojima se mogu izdvojiti tradicionalno i patrijarhalno kulturno nasleđe, nasleđe autoritarnog režima socijalističkog i predsocijalističkog perioda kao i razni situacioni faktori²⁰. Radi se o regresivnom procesu obnavljanja tradicionalne svesti a istu karakterišu orijentacija ka primarnim grupama, kolektivizam, unutargrupna homogenizacija i zatvorenost, preneglašavanje značaja etničke pripadnosti.

Sociostrukturalnu sliku našeg društva s početka otpočinjanja tranzicije obeležava značajno prisustvo grupa prijemčivih za tradicionalni vrednosni sistem (ruralno stanovništvo, nisko obrazovani, starija populacija). Radi se o segmentima populacije koji kroz procese deagrarizacije, industrijalizacije i urbanizacije nisu uspeli da se prilagode modernizacijskim tokovima te su i dalje nastavili da žive po obrascima tradicionalnog društva. Raspad socijalističkog poretka je za njih samo predstavljao vraćanje u kolotečinu njima poznatog načina života. Čak se i jedan broj onih koji bi po logici stvari trebalo da budu orijentisani ka modernizacijskim vrednostima okrenuo nacionalnoj identifikacionoj matrici koja je u tom momentu za mnoge predstavljala utočište koje nudi sigurnost u turbulentnim vremenima.

Jean od velikih problema vezanih za proces otpočinjanja krupnih društvenih promena bila je njihova stihijnost i nekonzistentnost. M. Vasović i M. Gligorijević primećuju da je proces retradiconalizacije u Srbiji u nekim segmentima bio veoma pojačan (npr. nacionalna identifikacija), u nekim umeren (konfesionalna identifikacija) dok u nekim aspektima nije bio vidan bilo kakav oblik retradiconalizacije (npr. pitanje polne ravnopravnosti)²¹. Što znači da i pored vidnog porasta brojnih modernizacijskih tendencija iz perioda socijalizma (tehnička modernizacija, industrijalizacija, urbanizacija, povećana socio-prostorna mobilnost,

---

¹⁸ Mirjana Vasović, Milena Gligorijević: „Kolektivna iskustva mladih u peridu političke nestabilnosti i promene okvira kolektivne identifikacije na prostoru bivše Jugoslavije“, *Sociološki pregled*, god. XLII (2008), br. 4, str. 510.

¹⁹ Baćević Ljiljana (ur): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, IDN, Beograd, 1991.; Srećko Mihailović: *Deca krize*, IDN, Beograd, 1990.

²⁰ Mirjana Vasović, Milena Gligorijević: „Demokratske promene u Srbiji i proces deetnifikacije društvene svesti“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, br. 5/2011. str. 105.

²¹ Mirjana Vasović, Milena Gligorijević: „Demokratske promene u Srbiji i proces deetnifikacije društvene svesti“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, br. 5/2011. str. 106.

ekspanzijaobrazovanja i sl.) nije došlo do značajne kulturne modernizacije. Veći deo stanovništva je i dalje praktikovao tradicionalne socio-kulturne obrasce svakodnevnog života.

Ovo su razumljivi procesi s obzirom da je pitanje etniciteta, tokom socijalističkog perioda, bilo potiskivano u drugi plan te je raspadom jedne višenacionalne zajednice kao što je bila Jugoslavija, vraćanje etničkim korenima i vrednostima bilo nešto sasvim očekivano i logično. Bez toga teško da bi se raspad mogao racionalizovati na iole prihvatljiv način (npr. eksploatacijom jednog naroda od drugog kroz pitanje izmeštanja fabrika iz jedne republike u drugu ili kroz metropolizaciju unutar višenacionalnih federalnih jedinica. Samo da spomenemo, kao tipičan primer jedan od slogana albanskih separatista na Kosovu: Priština radi – Beograd se gradi.). Ostaje diskutabilno pitanje da li je retradicionalizacija u smeru konfesionalne identifikacije, kako navode Vasovićeva i Gligorijevićeva, predstavljala umeren ili pojačan proces. Verovatno dase onatreba različito posmatrati u urbanim i ruralnim područjima ili kod različitih starosnih i socijalnih grupa te se o umerenosti možda može govoriti kao o prosekuli presekustanja. Što se tiče polne ravnopravnosti, nepostojanje bilo kakve retradicionalizacije koje evidentiraju autori bi se mogla smatrati potvrdom postojanja kulturnih konstanti u vrednosnom okvir, pre svega pominjanog tradicionalizma, koje nisu bile značajno uzdrmane tehničkom modernizacijom iz perioda pedesetih, šezdesetih i sedamdesetih kao ni pratećim modernizacijskim tokovima tipa prostorne i socijalne mobilnosti, ekspanzije obrazovanja i značajnog uključivanja žena u radni proces.

U svim ovim procesima tradicionalizam je bio u bliskoj vezi sa autoritarnošću koja zahteva grupnu lojalnost. Da tradicionalizam i autoritarnost na ovom prostoru predstavljaju kulturne konstante potvrđuje i činjenica da su oni omogućila i podržali uspostavljanje socijalističkog poretka što se videlo kroz uspostavljanje kulta ličnosti, prihvatanja partijske discipline i građanske/podaničke poslušnosti. Autoritarnost je podržala ustoličenje društvenog poretka dok je društveni poredak doprineo učvršćivanju autoritarnosti. Radi se o autoritarnom vrednosnom kontekstu koji je produkovao rigidnost i podanički mentalitet, karakterističan za tradicionalno društvo, na bazi kojih je bilo moguće masu stanovništva učiniti žrtvom političkih demagoga a na javnu scenu uvesti populizam, oligarhijsku strukturu političkih institucija, ksenofobiju, ideološku, etničko-religijsku ali i svaku drugu netrpeljivosti sl. Kada ovo uzmemo u obzir, postaje jasno da ono što se u tadašnjem političkom žargonu nazivalo dešavanje naroda u svojoj suštini nije bilo ništa drugo do akt manipulacije politički moćnih. Manipulacija je, oslonjena na autoritarni vrednosni kontekst, proizvela osećanje opšte masovne nesigurnosti a naciju ponudila kao jedino moguće utočište i jedini prihvatljivi identifikacioni okvir. Umesto da se raspoloživi ekonomski resursi i potencijali usmere na stabilizaciju privrede oni su bili okrenuti ka proizvodnji sukoba.

Ovo važi ne samo za pitanje identiteta već i za generalnu ideološku matricu tj. sistem socijalističkih vrednosti. Za veoma kratko vreme je ono što bismo nazvali vladajućom ideologijom u smislu politički relevantnih vrednosnih orijentacija pokušano da se zameni nečim novim i bitno drugačijim. To novo nije rezultiralo iz promena u načinu proizvodnje već iz neusaglašenih želja i namera nosilaca političke moći da se nešto preokrene u njihovu korist. Drugim rečima, subjekti - nosioci radikalnih društvenih promena, mogu pokazati spremnost da iskoriste vladajuće vrednosti kao logističku podršku u realizaciji sopstvenih ciljeva, kao korito kojim će teći bujica novih dešavanja kontrolisana uvreženim idejama i idealima. Isti ili slični vrednosni okviri i orijentiri mogu biti upotrebljeni kao ideali i putokazi za različite smerove socijalne akcije, tako da nije ništa neobično ako se pri tom krene dijametralno suprotnim smerovima.

Raspad socijalističkih sistema postao je socijalna činjenica koja teško da se mogla osporavati. Bilo je samo pitanje u kom smeru će taj raspad teći tj. da li će on podrazumevati

kompletnu promenu načina društvenog života ili samo parcijalne reforme u ekonomskom ili možda samo u političkom životu. S obzirom na višenacionalni karakter dotadašnje zajedničke države i neizvrljeno nacionalno pitanje namenut je kao jedino moguć i logičan put iscrtavanja etničkih granica i otimanja oko teritorija.

U ovim burnim dešavanjima opstajala je kao konstanta postojanost dominacije autoritarnog obrasca. Ono što je specifično je to da se promenio autoritet i to kako u personalnom smislu tako i u vrednosno ideološkom. Umesto dotadašnje nadnacionalne jugoslovenske, pa čak i proevropske identifikacije, nosioci političke moći, odnosno vladajuće elite, proklamovali su obrasce nacionalne identifikacije sa svim prednostima i nedostacima koje su oni imali. Rapidna promena vrednosnih obrazaca ove vrste mogla je da nađe plodno tle jedino u stanju društvene anomalije. Generalno se može konstatovati za sve tranzicione zemlje da je otpočinjanje tranzicije reaktualizovalo raspravu o vezama i odnosima tri ključne ideološke paradigme modernog doba: liberalizma, socijalizma i klasičnog konzervativizma²².

Istraživanje iz 2010. kazuje da građani Srbije vide državu ka ključnog nosioca raznih društvenih funkcija²³. Delimično se to može pripisati ideološkom nasleđu socijalizma. Međutim, ne treba zanemariti činjenicu da je socijalizam preuzeo autoritarni obrazac iz tradicionalnog društva te da ga je dopunio novoformiranim revolucionarnim tradicionalizmom. Na taj način se socijalistički društveni sistem, umesto da predstavlja oblik novog, modernog industrijskog društva, vrlo brzo pretvara u novi oblik konzervativnog i autoritarnog društva. Već više od dve decenije po zvaničnom raspadu socijalizma na jugoslovenskom prostoru se čak i reformski i demokratski orijentisane političke partije, u svojoj političkoj retorici, oslanjaju na državu kao ključnog nosioca društvenog razvoja i uopšte društvenih promena. S toga i ne iznenađuje podatak da se tri četvrtine ispitanika slaže sa stavom da „Vlada treba da zadovolji osnovne potrebe građana u slučaju bolesti, siromaštva i nezaposlenosti“ (75%). Neznatno je manja saglasnost sa tvrdnjom „Država treba da se brine o otvaranju novih radnih mesta, prekvalifikaciji i pomoći nezaposlenima“ (73%).

Koliko god ovu saglasnost posmatrali u kontekstu nasleđa socijalizma i tradicionalnog društva ona je ipak deo dominantnog vrednosnog sistema koji se oslanja na autoritete, u konkretnom slučaju je to autoritet države ali u malo drugačijim okolnostima to može biti institucionalizovan ili neinstitutionalizovan autoritet partije, vođe, neke oligarhije ili organizacije i sl. što jesveć viđeno unašoj novijoj političkoj istoriji. Čak i u slučaju redukcije učešća države u nekim važnim društvenim projektima i programima, legitimnost državnih autoriteta u tim procesima se ne dovodi u pitanje. Sve se ovo može posmatrati kao posledica činjenice da je tradicionalno društvo na našem prostoru još uvek veoma živo i ono u porodici, rodbinskoj ili lokalnoj zajednici nalazi oslonac i ključne mehanizme društvene podrške. Država se pojavljuje kao produžetak institucija koje obeležavaju autoritet tradicionalnog društva.

Prebacivanje autoriteta sa uže i šire porodice i lokalne (seoske) zajednice na državu je delimično produkt modernizacijskih procesa koji nastoje da težište društvenog života prebace sa zajednice na pojedinca. Ono što nedostaje, da bismo govorili o postojanju modernizacijskih procesa, je prebacivanje autoriteta na građanina, stručnjaka ili krajnjeg korisnika javnih usluga. To bi potkopalo autoritet države i njenu personalizaciju. Bez toga, država se i dalje nalazi u

---

²² Stjepan Gredelj: „Dominantne vrednosne orijentacije“, u Mladen Lazić (ur): *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd 1994. str. 176.

²³ Miroslav Ružica: „Država i/ili tržište - neoliberalizam i/ili socijaldemokratija“ u Srećko Mihailović (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 29-46.

fokusu interesovanja naših građana i ona se doživljava kao glavni akter u kreiranju tranzicije, upravljanju privredom i izlasku iz krize²⁴.

Prebacivanje autoriteta sa države na građane predstavlja vid socijalne akcije u kojoj građani preuzimaju inicijativu. Problem je u tome što autoritarni sistemi pokazuju tendenciju da oforme socijalnu strukturu u kojoj će najveći deo društvene moći biti u rukama manjine koja zauzima vrhunske upravljačke pozicije i kojoj je u interesu da ostatak stanovništva ne pokazuje inicijativu za bilo kakvu iole važniju socijalnu akciju. Oni se, praktično, u društvu postavljaju kao elita koja teži da nasuprot sebe ima masu sa vrlo malo ili nimalo društvene moći i koja treba da predstavlja pasivni princip u socijalnoj dinamici. Eliti koja predstavlja aktivan princip socijalne dinamike, koja je organizovana, unutar sebe povezana, ima tendenciju da stvara ideologije i da manipuliše javnim mnjenjem odgovara da ka svoju protivtežu u društvenoj strukturi ima masu koja je po svim stavkama pasivna. Pasivnost sistemski održava kroz manipulaciju posredovanu obrazovnim sistemom, masovnim medijima, kroz stvaranje i širenje prihvatljivih ideologija i mitova i drugim sličnim mehanizmima.

Jedan od značajnih metoda održavanje pasivnosti širokih masa je kroz formiranje odgovarajućih kulturnih navika. Istraživanje kulturnih navika stanovništva Srbije a posebnomlađe populacije²⁵, tokom viešedecenijskog perioda krize, je ukazalo na njihovu sklonost ka pasivnom korišćenju slobodnog vremena. Može se lako pretpostaviti da sličnu pasivnost iskazuju i starije generacije. Štaviše, oni koji su u početnim istraživanjima pripadali mlađoj populaciji sada su sredovečna ako ne čak i starija generacija. Ovde treba dodati da je, po prirodi svog bića, omladina uvek pokazivala tendenciju buntovništva, revolucionarnosti i kolektivne akcije, tendenciju prihvatanja novina i kritički odnos prema svetu oko sebe. Devedesete su zaista bile obeležene izuzetnim aktivizmom omladine. Treba napomenuti da su najaktivniji bili predstavnici studentske populacije i ujedno modernizacijski nastrojeni. Kroz studentske proteste se iskazivala želja za promenom političke i ekonomske situacije u zemlji. Međutim, van univerzitetskih centara socijalna akcija mladih i insistiranje na promenama su izostali. Veći deo omladine je pokazao pasivnost i sklonost da prihvata zatečeno stanje kao nešto sasvim normalno. Naprosto su se pomirili sa sudbinom misleći da oni ništa ne mogu da učine te da je na držvi i njenim autoritetima da artkulišu politički život.

S obzirom na permanentno trajanje krize, teško da je moguće da su se mladi skloni pasivnom korišćenju svog slobodnog vremena svojim sazrevanjem preorijentisali na aktivno korišćenje istog. Pasivnost u primanju kulturnih sadržaja implicira nedostatak kritičkog rasuđivanja koji, sa svoje strane, čini takvu osobu podložnu manipulaciji i nekritičkom prihvatanju autoriteta i njihovih ideja i ideologija.

---

²⁴ M. Ružica: Isto, str. 40-41.

²⁵ Mihailović, S., Popadić, D., (2002) *Mladi u Srbiji 2002 – nacionalno istraživanje omladine*, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Centar za proučavanje alternativa, Beograd.; Popadić, D., Mihailović, S., Bogdanović, N., (2003) *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Centar za proučavanje alternativa, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Proni Institute for Social Education - Sweden, Beograd.; Mrđa, Slobodan (2000) *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.; Mrđa, Slobodan (2004) *Mladi umetnici u Srbiji*, Centar za vizuelna istraživanja i komunikacije, Beograd.; Mihailović, S. i dr. (1990) *Deca krize*, Institut društvenih nauka, Beograd.; Slobodan Mrđa: „Kulturni habitus omladine“, u Srećko Mihailović (ur): *Omladina zagubljena u tranziciji*, Centar za proučavanje alternative, Beograd, 2004.

Jedno novije istraživanje²⁶ nalazi da samo gledanje TV programa, druženje s prijateljima, šetnja i spavanje/leškarenje/dremanje čine omiljene aktivnosti u slobodnom vremenu kod skoro dve trećine građana Srbije dok s druge strane tek 6% njih se opredeljuje za čitanje knjiga, aktivno korišćenje slobodnog vremena a sport i rekreaciju ili hobije tipa uradi sam i sl. bira manje od 10% građana. Ubedljivo najčešće je gledanje TV programa za koji se kao najomiljeniji vid korišćenja slobodnog vremena opredeljuje svaki četvrti stanovnik Srbije (25,3%). Zanimljivo je da što su niži socijalni status, materijalni položaj i obrazovanje to je zastupljenije upravo gledanje TV programa u strukturi slobodnog vremena.

Ako se podsetimo devedesetih i velikog uticaja televizije na kreiranje javnog mnjenja kao i propagandnu manipulaciju tadašnjeg režima postaje jasno da je održavanje autoritarne svesti bilo u značajnoj korelaciji upravo sa organizacijom korišćenja slobodnog vremena. Okrenutost ka pasivnom provođenju istog je u neposrednoj vezi sa nekritičkim prihvatanjem informacija koje dolaze iz spoljnog sveta ali i sa relativno velikim poverenjem u informacije koje takvi korisnici primaju iz okruženja, posebno ako takve informacije emituju institucije koje stoje iza autoriteta države kao što su u konkretnom slučaju bili državni mediji.

Režim iz devedesetih se obilato služio televizijom kao najefikasnijim instrumentom u kreiranju javnog mišljenja. To se nije videlo samo u praćenju informativnog programa i plasiranju dnevno-politički aktuelnih komentara u funkciji veličanja vladajuće vrhuške i njene nacionalistički obojene politike. To se videlo i kroz plasiranje zabavnih sadržaja počev od petparačke muzike i istog tipa TV serija pa sve do davanja medijskog prostora astrolozima, prorocima, vračarama i sličnim čija je ključna funkcija bila podsticanje i održavanje obrazaca nekritičkog načina mišljenja kod širokih narodnih masa.

Režimu je išla na ruku činjenica da je u ukupnoj populaciji tek negde oko 5% odraslih stanovnika imalo više ili visoko obrazovanje. Obrazovanje se, pored starosti, pojavljivalo kao jedna od najznačajnijih faktora diskriminacije stavova prema različitim tipovima kulturnih sadržaja. Ako uzmemo u obzir da je tokom devedesetih (na žalost, još uvek je tako) oko dve trećine građana imalo obrazovanje ispod nivoa srednje škole onda postaje jasno kolike su bile mogućnosti zloupotrebe medijske manipulacije radi kreiranja različitih dnevno-političkih stavova i vrednosnih orijentacija, političkog etnocentrizma i ratnohuškačke politike. Ovome možemo dodati i činjenice da je društvo Srbije društvo sa visokim postotkom starog stanovništva a takođe i društvo koje je tek početkom devedesetih ušlo u krug društava sa više od 50% urbanog stanovništva.

Dakle, bili su (i na žalost, još uvek su) ispunjeni ključni uslovi za održavanje autoritarne svesti a posredstvom nje i usporenog prihvatanja modernizacijskih tekovina. Jadna od tačaka na kojoj se ovo prepoznaje je i stav prema prošlosti. Uverenje da neki period u doglednoj prošlosti predstavlja stara dobra vremena je svojevrstan oblik tradicionalističkog gledanja na sadašnjost po kome je sadašnjost inficirana različitim novinama i predstavlja korak nazad u odnosu na neki raniji period o kojem imamo bolju predstavu u našem sećanju.

Popadić zaključuje da je rašireno gledanje da je prošlost u sećanjima lepša od sadašnjosti ne zato što je nepovratno prošla već zato što su ljudi u njoj mlađi, zdraviji, lepši, zadovoljniji stvarnošću, jednom rečju ispunjeniji nego u trenutku sećanja. To posebno dolazi do izražaja prilikom istraživanja stavova o učinku tranzicije kada se od ispitanika traži da se prisete kako proteklog vremena tako i sopstvenog života u vremenskoj perspektivi. Ovde je reč o selektivnom

---

²⁶ Spasić, Ivana (2010), "Kulturni obrasci i svakodnevni život u Srbiji posle 2000 godine", u S. Cvejić (ur): *Suživot sa reformama*, Beograd, Čigoja, str.171-201.

pamćenju onoga što nam se dopadalo i što je u nama ostavilo trag nekakvog zadovoljstva. Ono što smo skloni da u svakodnevnom govoru nazivamo starim dobrim vremenima ne mora zista biti dobro, radi se samo o našem subjektivnom doživljaju pod uticajem selektivnog sećanja i mogućeg nezadovoljstva ili nedovoljnog zadovoljstva trenutnim stanjem.

Da se obično radi samo o romantičnoj viziji prošlih događaja i vremena potvrđuje Popadićev nalaz da su ispitanici, podeljeni u petogodišnje generacijske kohorte, period „kada je u ovoj zemlji (a ne njima lično) bilo najbolje“ najčešće locirali u doba kada su bili u mlađim ili srednjim godinama (stariji ispitanici). Dvehiljadite godine su natprosečno dobro ocenjene od ispitanika rođenih između 1984. i 1990. Period devedesetih tek po neko ocenjuje kao najbolji (6,2%). Osamdesete godine (posttitovski period) su ocenjene kao najbolje od strane skoro polovine građana (44,9%) a najbolje ga ocenjuju rođeni između 1964. do 1975. godine. Period šezdesetih i sedamdesetih godina je biran u proseku od trećine ispitanika i omiljen je kod rođenih pre 1959. Pedesete godine bira kao najbolje tek 3% građana. Dva ili tri puta češće od proseka ga biraju rođeni do 1944. godine²⁷.

Evidentno je da postoji određena pravilnost u ocenjivanju koji je period u doglednoj prošlosti bio najbolji te da se ocenjivanje vezuje i za generacijsku pripadnost i delom odnosi na perio mladosti ili „najboljih godina“ ispitanika. No, pitanje je da li psihološko tumačenje može dati kompletan odgovor na pitanje zašto je tako.

Ovome ipak nedostaje društveni okvir. Posmatrano u sociološkoj perspektivi, osamdesete godine, kao najbolje ocenjene od strane većine ispitanika ipak nisu bile ni malo idilične. To su godine velike političke krize koja nije prestala ni do danas. Sam početak decenije je obeležen nemirima na Kosovu, sredina velikim protestima, „dešavanjem naroda“ u mnogim sredinama, prekomernom upotrebom polisijске sile u pojedinim trenucima itd. Druga polovina decenije je obeležena zaoštavanjem političke krize, iščekivanjem pobune albanskog stanovništva na Kosovu, ubrzavanjem inflacije, mobilizacijama itd. Sve u svemu to je decenija u kojoj je prekinuta idilična atmosfera relativno prosperitetnog društva iz dužeg perioda poratne obnove i izgradnje.

Ostaje kao otvorena mogućnost da se trendovi idealizacije „starih dobrih vremena“ shvate kao vid značajnog prisustva tradicionalističke i autoritarne vrednosne orijentacije. Radi se o tome da svaka generacija nosi opterećenje ideoloških trendova svoje mladosti, da veruje da je određeni period bio bolji od sadašnjosti zato što su u njihovu svest kroz početna životna iskustva, kućno vaspitanje i školsku indoktrinaciju, koje je obeležila jaka ideologizacija, usađeni pozitivni ideološki pogledi na dati istorijski trenutak. Ti pogledi su čvrsto ukorenjeni i njih se je teško osloboditi. Zbog njih su ljudi skloni da nekritički posmatraju sadašnjost, da u nju sumnjaju, da ne veruju novinama i promenama. Staro je na ovaj ili onaj način, preživelo zub vremena i ne retko se postulira kao bolje od neizvesne sadašnjosti. Često se to staro vezuje i za određene harizmatске ličnosti koje su uživale masovno poverenje.

Generalno se može konstatovati da je svakodnevni život u Srbiji, tokom novijeg perioda, bio obeležen određenim kulturnim konstantama koje su imale jak uticaj na tok tranzicije. Naime tradicionalizam i autoritarnost kao vrednosne orijentacije su se tokom prethodnih par decenija tvrdokorno održavale i pored brojnih uticaja koji su dolazili iz bližeg ili daljeg društvenog okruženja. Tehnički i tehnološki razvoj su pokrenuli brojne društvene promene kao što su

---

²⁷ Dragan Popadić: „Uloga ličnog i kolektivnog pamćenja u javnomnjenkim ispitivanjima“, u Srećko Mihailović (ur): *Dometi tranzicije: od socijalizma ka kapitalizmu*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011. str. 291-300.

industrijalizacija, prostorna i socijalna mobilnost, ekspanzija obrazovanja, modernizacija svakodnevnog života kroz primenu raznih kućnih aparata, difuzija različitih kulturnih uticaja, pre svega iz razvijenog sveta, posredstvom povećanog broja turističkih putovanja ili odlazaka na rad u inostranstvo ali takođe i uključivanja u globalni medijski prostor (putem radija, filma, televizije, prevoda strane književnosti i sl.). No, i pored svega toga, oseća se značajna zadržka u promeni vrednosnog sistema u smeru izgradnje modernizacijski orijentisanih vrednosnih orijentacija.

Literatura

- Adorno, T.: *The Authoritarian Personality*, N.Y, Harper, 1950.
- Baćević, Ljiljana (ur): *Jugoslavija na kriznoj prekretnici*, IDN, Beograd, 1991.
- Kuzmanović, Bora: „Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom“, u Mihailović, Srećko (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 89.
- Kuzmanović, Bora: „Autoritarnost“ u Lazić, Mladen (ur): *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd 1994. str. 160.
- Uzarewicz, Ch.: „Etnocentizam“, odrednica u Mimica, Aljoša i Bogdanović, Marija (ur): *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.str 126.
- Vukčević, Dragan K. Dragan K.: *Iza normi: sociološki i pravni eseji*, CiD, Podgorica, 2003. str. 193.
- Popadić, Dragan: “Uloga ličnog i kolektivnog pamćenja u javnomnjenkim ispitivanjima”, u Mihailović, Srećko (ur): *Dometi tranzicije: od socijalizma ka kapitalizmu*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2011. str. 291-300.
- Šušnjić, Đuro: „Prepreke na putu razumevanja, poverenja i pomirenja“, u Sitarski, Milan i Vučinić, Marinko (ur): *Vera – znanje – mir*, Beogradska otvorena škola, Beograd, 2005. str. 103.
- Hofstede, Geert H.: *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, 2001. p. 9.
- Klajn, I. i Šipka, M. (2006): *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej.
- Kuzmanović, B. 1995. „Autoritarnost kao socijalnopsiholška karakteristika“, u: Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. 61-95. Beograd: Institut za Filozofiju i društvenu teoriju i Filip Višnjić.
- Stankov, Lazar: „Some Experiences with the F-scale in Yugoslavia“, *British Journal of Social and Clinical Psychology* 2/77, vol. XVI.
- Matić, Milan (1993). „Etnocentizam“, U: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija, str. 310-315.
- Mihailović, S. i dr. (1990) *Deca krize*, Institut društvenih nauka, Beograd.;
- Mihailović, S., Popadić, D., (2002) *Mladi u Srbiji 2002 – nacionalno istraživanje omladine*, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Centar za proučavanje alternativa, Beograd.;
- „Demokratske promene u Srbiji i proces deetnifikacije društvene svesti“, *Godišnjak*, Fakultet političkih nauka, br. 5/2011. str. 105.

Vasović, Mirjana i Gligorijević, Milena: „Kolektivna iskustva mladih u periodu političke nestabilnosti i promene okvira kolektivne identifikacije na prostoru bivše Jugoslavije“, *Sociološki pregled*, god. XLII (2008), br. 4, str. 510.

Miroslav Ružica: „Država i/ili tržište - neoliberalizam i/ili socijaldemokratija” u Srećko Mihailović (ur): *Kako građani Srbije vide tranziciju*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2010. str. 31.

Mrđa, Slobodan (2000) *Kulturni život studenata Univerziteta u Beogradu*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

Mrđa, Slobodan (2004) *Mladi umetnici u Srbiji*, Centar za vizuelna istraživanja i komunikacije, Beograd.;

Popadić, D., Mihailović, S., Bogdanović, N., (2003) *Omladina Srbije pred izazovima budućnosti*, Centar za proučavanje alternativa, Ministarstvo prosvete i sporta – Sektor za učenički i studentski standard i Proni Institute for Social Education - Sweden, Beograd.

Rot, N., Havelka N. 1973. *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i IDN

Slobodan Miladinović: *Društvo u raskoraku*, Nova srpska politička misao, Beograd, 2008. str. 9.

Slobodan Mrđa: „Kulturni habitus omladine“, u Srećko Mihailović (ur): *Omladina zagubljena u tranziciji*, Centar za proučavanje alternative, Beograd, 2004.

Šram, Z. (2002). „Dimenzije etnocentrizma i nacionalna pripadnost“, *Društvena istraživanja 1*, Str. 16-17.

Stjepan Gređelj: „Dominantne vrednosne orijentacije“, u Mladen Lazić (ur): *Razaranje društva, Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd 1994. str. 176.